

Vicsek Lilla

A fókuszcsoporthoz vizsgálat kimenetelét befolyásoló tényezők

Bevezetés

Az utóbbi években a fókuszcsoporthoz¹ Magyarországon is egyre népszerűbbek. Ezek csoportos interjúk, vagy talán még találóbb, ha csoportos beszélgetésként definiáljuk őket. A csoportok fókuszáltak abban az értelemben, hogy valamilyen kollektív tevékenységre irányulnak, vagy legalábbis a résztvevők egy témára koncentrálnak (Barbour és Kitzinger 1999). A fókuszcsoporthoz beszélgetéseken többnyire 6–12 fő vesz részt. A fókuszcsoporthoz az úgynevezett moderátor vezet. A moderátor feladata, hogy biztosítsa, hogy a résztvevők a témára fókuszáljanak, és ő teszi fel a főbb kérdéseket. Gyakori, hogy a résztvevőket bátorítják az egymással való interakcióra, beszélgetésre, és arra, hogy tegyenek fel egymásnak is kérdéseket. A fókuszcsoporthoz minimális kritériuma, hogy a résztvevők hallgatóságot jelentsenek egymás számára (Kitzinger 1994). A fókuszcsoporthoz általában videokamerával rögzítik.

A tanulmányban bemutatjuk, hogy a fókuszcsoporthoz konkrét szituációjának milyen jellemzői vannak kihatással arra, hogy mi hangzik el a fókuszcsoporthozon. Több példával is illusztráljuk az egyes tényezők működésének mikéntjét. Példáinkat nagyrészt személyes tapasztalatunkból és kutatói praxisunkból merítjük. Egyes esetekben, ha saját gyakorlatunkból nem találunk elég szemléletes példát, akkor mások kutatási tapasztalataira hagyatkozunk. Ezután amellet érvelünk, hogy a bemutatott befolyásoló tényezőket a fókuszcsoporthoz-eredmények elemzése során is hasznos figyelembe venni. Ennek hangsúlyozását különösen azért véljük fontosnak, mert bár több fókuszcsoporthoz könyv foglalkozik a csoportok menetét befolyásoló tényezőkkel,² ugyanakkor ennek jelentőségét

¹ A fókuszcsoporthoz módszeréről az alábbi munkákat ajánljuk az olvasó figyelmébe: Carey 1994; Kitzinger 1994, 1995; Krueger 1988; Morgan 1993; Morgan és Krueger 1998; Stewart és Shamdasani 1990.

² Lásd például Fern 2001; Stewart és Shamdasani 1990.

478 TELEPÜLÉSKUTATÁS – IV. FÓKUSZCSOPORTOS INTERJÚ

elsősorban a csoportok szervezése szempontjából tárgyalják, és többnyire nem írnak arról, hogy ezekre a szituációs tényezőkre az elemzés során is ki kellene térni. Újabban egyes írások ugyan elkezdtek kiállni amellett, hogy fontos a kontextuális tényezők bevonása az elemzésbe (Kitzinger 1994, Kid és Parshall 2000), de ezekben nagyrészt csak a befolyásoló faktorok egy szűkebb alcsoportjára: a csoportszituációból következő dinamikai folyamatokra koncentrálnak.

A befolyásoló tényezők

A fókuszcsoporthoz tartozó eredményt befolyásoló tényezők közé tartoznak az interakciós tényezők, a személyes jellemzők, a környezet, az időtényezők, a tartalom és a megfigyelés ténye.

INTERAKCIÓS TÉNYEZŐK

Mivel a fókuszcsoporthoz tartozó csoportos tevékenység, ezért a beszélgetések menetét különböző szociálpszichológiai, pszichológiai mechanizmusok befolyásolják, amelyek akkor jelentkeznek, ha több ember egymással interakcióba lép. Az egyik ilyen jelenség a konformitás: amikor az egyének annak hatására, hogy más egyének ítéleteivel, attitűdjeivel szembesülnek, megváltoztatják nyílt viselkedésüket és/vagy belső meggyőződésüket oly módon, hogy az hasonlítson a többiekére. A konformitásnak két fajtáját különböztethetjük meg: a nyilvános konformitást (engedelmeskedést) és a magánkonformitást (megtérést). Nyilvános konformitás esetén az egyén nem azt követi a csoport tagjaival, ami a belső meggyőződése, hanem azt a nézetet, ami a többiek álláspontja. Magánkonformitás esetén viszont maga a belső vélemény is módosult, így nincs diszkrépancia a belső attitűd és a közölt információ között (Hewstone et al. 1995).

A konform viselkedést két fő okra szokták visszavezetni: az információs és a normatív befolyásra. Ezek a konformitás egyes fajtáival is összefüggenek. Információs befolyás esetén a vélemények információértéke van rájuk hatással: megbízunk a megismert új információban, és ennek hatására módosul belső meggyőződésünk. A normatív befolyás arra a jelenségre utal, hogy szeretnénk, ha a csoport tagjai kedvelnének minket, és ennek érdekében alkalmazkodunk nyilván hangoztatott véleményünkkel a többiekéhez (Hewstone et al. 1995).

Jelen írás szerzője személyesen is megtapasztalhatta a nyilvános konformitásra irányuló belső nyomást, a csoportszituációból eredő befolyásoló hatást. Még szociológus diákként részt vettem egy divatlapról szóló fókuszcsoporthoz, amit egy közvéleménykutató cégnél tartottak – szociológus hallgatók számára

demonstrálandó a módszert. A résztvevők közül egy lányt ismertem, a többiek más egyetemről jöttek, mint én. Bár a csoport célja a módszer bemutatása volt, de teljesen úgy zajlott, mint egy „valódi” csoport, és elképzelhető volt az is, hogy esetleg a cég valamilyen szinten felhasználja a csoportból származó eredményeket. Első feladatként le kellett írunk, mi jut eszünkbe a divat szóról, és hogyan definiálnánk a divat kifejezést. Ezután egyenként fel kellett olvasni, amit leírtunk. Ahogy a többieket hallgattam, úgy éreztem, hogy ők sokkal ötletesebbeket írtak, ráadásul szociológiai megközelítést is alkalmaztak. Mikor rám került a sor, mivel nem szerettem volna, hogy azt gondolják, én nem tudom hasonlóan találó szavakkal jellemezni a divatot, vagy, hogy úgy véljék, szociológusi műveltségem a divatszociológia terén lemarad az övéktől, így „hozzáköltöttem” egyet s más a korábban általam leírtakhoz, felhasználva azt is, amit ők korábban előttem elmondtak. A fókuszcsoporthoz cég alkalmazottai a csoport során kellően meggyőződhetek a szociológus hallgatókkal tartott csoportok nehézségeiről. Az az érdekes helyzet alakult ki ugyanis, hogy a résztvevők többsége azt állította, hogy ők nem követik a divatot, a divatot követőket elítélték, és amikor egy divatlap megtervezése volt a feladat, végül is a csoport egy antidivatlap-tervvel állt elő. Amikor a csoportot szembesítették a tesztelendő divatlappal, a többség nem volt hajlandó figyelmesen megnézni a lapot. Bár bizonyos szempontból magam is rokonszenveztem az antidivat-elképzelésekkel, úgy véltem a csoportunk tagjai túlzásba esnek a divatellenességgel. A tesztelendő divatlapról pedig úgy gondoltam, hogy kifejezetten színvonalasabb, mint az addig Magyarországon kapható hasonló lapok. Ezeknek az eltérő nézeteimnek a csoport során ugyan hangot adtam, de csak korlátozott mértékben. A csoport után együtt buszoztam hazafelé azzal a lánnyal, akit ismertem, és kiderült, az ő véleménye sok szempontból egyezett az enyémmel, csak a csoporton a többiek elítélésétől tartva ő sem igazán mert hangot adni ennek.

A konformitási hajlandóságot befolyásolhatja a csoportban tapasztalható külső nyomásgyakorlás is. Előfordulhat, hogy a többségtől eltérő véleményt kifejtő egyént a többiek „megtámadják”. Nézzünk erre egy példát egy magyarországi nyugdíjas fókuszcsoporthoz, ahol a résztvevők bizonytalanságérzete volt a téma.³ Károly⁴ vehemensen képviselte azt az álláspontot, hogy a lehetőségek, álláslehetőségek mindenki számára adottak a mostani rendszerben. A csoport többi tagját ez a hozzáállás negatívan érintette, mert egyrészt ők anyagi bizonytalanságra panaszkodtak, másrészt többen közülük bizonytalannak érezték gyerekeik lehetőségeit, és volt olyan is, akinek munkanélküli volt a gyereke vagy a házastársa:

³ A bizonytalanságérzetre vonatkozó fókuszcsoporthoz vizsgálatról bővebben lásd: Vicsek 2004.

⁴ A neveket megváltoztattuk az anonimitás megőrzése érdekében.

480 TELEPÜLÉSKUTATÁS – IV. FÓKUSZCSOPORTOS INTERJÚ

Károly: – Egy biztos, hogy most megvannak a lehetőségek. Sült galamb senkinek nem repül a szájába, de akinek megvan a lehetősége, képességei birtokába, tehát, na most, az egyre magasabbra tud emelkedni, több jövedelemre tud szert tenni. Most nyilvánvaló, van aki föl fog érni a csillagos égig, van, aki meg le fog maradni. Versenyhelyzet van. Csak azért mondom, mert én is találkoztam olyan 27 éves gyerekekkel vagy vállalkozóval, hogy hogy hívják, évi 50 milliót keresett. Olyan is van, aztán egy fiatal volt...

Péter: – No, de egy pillanatra, az én lányom 43 éves, van neki kereskedelmi szakközépiskolája, és nem tud elhelyezkedni. Mert már 40 éven felül van.

Anett: – Ez így van.

Károly: – Én a rendszerváltás után 55 éves koromban cseréltem munkahelyet.

Anett: – Szerencséd volt, mert...

Mária: – De oda is csak egy ember kellett. [Folyton egymás szavába vág, egyszerre beszélnek.]

Péter: – Nem szabad így nézni, Károly [a kezével szemellenzőt mutat], ne csak magadról beszélj!

Mária: – Mert ha három osztályt összevonnak, és bejött ez a számítógép, meg bejött, hogy a titkárnő csinál mindent, ahol volt három osztály, és a három osztályon dolgoztak teszem föl tizenöten, és most van egy osztály, és csak dolgoznak öten, akkor most a többi hova menjen el ugyanavval a képesítéssel?

Ildikó: – Aki vállalkozásba kezdett, az mind megbukott...

Mária: – Azért volt jobb a Kádár-rendszerben, mert nem voltak munkanélküliek. Alacsonyok voltak a bérek, de mindenkinek volt munkahelye, és mindenkinek volt fizetése.

Károly: – A vállalkozás nem csak kereskedelemről áll, van termelés is, meg ipari termelés is... A lehetőség adott.

Péter: – Jó, de egyik sem ért veled egyet, Károly, nem.

Károly: – Nem, hát ez nem is kötelező. De a lehetőségek adóttak.

Moderátor: – Ó, mindenféle különböző vélemények vannak.

Anett: – De evvel [Károly állításával] most én sem értek egyet, mert mondjuk eléggé, egy kicsit olyan kívülállónak érzem magam, már olyan értelemben ... [érthetetlen] /hogy nekem magas a nyugdíjam/. De egyetértek azokkal, akiknek kevés, mert én is tudom, én is vásárolok, meg tudom az értéket, hogy mi az, mert mindenki ebből él, és nagyon sajnálom, hogy a...

Mária: – Nagyon nehéz.

Anett: – De az, hogy neked sikerült 55 évesen váltani, az egy óriási szerencse. De nyugodtan mondjuk azt...

Károly: – Vagy tudás kérdése.

Anett: – Nemcsak a tudás kérdése, mert én ismerek olyan diplomás embert, akit 50 fölött egyszerűen kitétek, és nem kellett sehová sem. Hát itt volt a legjobb barátunk, 59, 51 éves korában megszűnt a... Milyen gyár volt a gazda lakótelepen?

Péter: – FESZI, a FESZI, az ötvözetgyár, az ötvözetgyár.

Anett: – Mindegy. Ötvözetgyár, igen. Pénzügyi osztályvezető volt. Tanult ember, főiskolát végzett, 51 évesen megszűnt a munkaviszonya neki, sehová nem vették föl. Pedig, pedig, és mi lett a vége? Hogy 59 évesen sajnos elment tőlünk, mert nem bírta, nem bírta. És tanult ember volt. Tehát nemcsak a tudás számít, nemcsak a tudás számít. Pedig ő is akart vállalkozni, ő is akart ide-oda...

Mária: – Szerencse is kell hozzá.

Anett: – És nem tudott elkezdni semmit.

(2001, Salgótarján, nyugdíjasok fókuszcsoportja)

Látható, hogy Károly véleményével a többiek nem értenek egyet, és erre fel is hívják a figyelmét, illetve Péter kifejezetten negatívan értékeli Károly megnyilvánulását. Moderátorként a helyszínen éreztük azt is, amit a gépelt anyag nem ad vissza, hogy az addig oldott légkör feszültté vált, és a csoporttagok indulatosan reagáltak Károly kijelentéseire.

A légkör érzelmi intenzitása is befolyásolhatja az elhangzottakat. Az előbbi nyugdíjas fókuszcsoportban a saját nehéz helyzetüket ecsetelvén több nyugdíjas is közel állt a síráshoz, egyikük el is sírta magát:

Lajos: [rendkívül érthetetlenül, hadarva beszél] – Elnézést kérek, de nekem volt 3 agytrombózisom, meg 2 infarktusom, úgyhogy el szoktam érzékenyülni, meg a nyugdíjakkal kapcsolatban magamnak is megvolna a bajom, mert 9 ezer Ft-tal mentem nyugdíjba, most van 43 ezer Ft-om, és van a feleségemnek 27 ezer, a kislányom 25 éves, munka nélkül van otthon. [sírva fakad]

Mária: – Csak ne tessék sírni. Igen, érzékenyül az ember.

(2001, Salgótarján, nyugdíjasok fókuszcsoportja)

Egy ilyen érzelmileg erős intenzitású légkörben nehezebben lehet a többséggel ellentétes nézeteket felvállalni.

A vélemények szabad felvállalására kihatással lehet az is, hogy hányan képviselik a kisebbségi álláspontot. Ha többen vannak azonos állásponton, akkor egyes csoportok során előfordulhat, hogy koalíciók jönnek létre, és ezek összecsapnak egy-egy kérdés megvitatásakor. Módosító tényező lehet az is, hogy mekkora az eltérés a kisebbségi és a többségi vélemény között, és mennyire homogén a többségi nézet. Egy, a prostituáltak megítélésével foglalkozó budapesti fókuszcsoportos kutatás során a résztvevőktől a toborzás során lekérdeztünk egy szűrőkérdőívet. Erre adott válaszaik azt mutatták, hogy a résztvevőknek meglehetősen vegyesek a nézeteik a prostitúcióval és a prostituáltakkal kapcsolatban.⁵ Egyik csoporttag válasza sem volt liberális vagy pozitív minden tekintet-

⁵ A prostituáltak megítélésére vonatkozó kutatásról bővebben lásd Vicsek 2003.

482 TELEPÜLÉSKUTATÁS – IV. FÓKUSZCSPORTOS INTERJÚ

ben a prostituáltakkal kapcsolatban. Ugyanakkor csak egy résztvevő akadt, Eszter, aki kizárólagosan konzervatív és negatív véleményeket fogalmazott meg. Az, hogy mindegyik résztvevőnek – Eszter kivételével – viszonylag vegyes volt a véleménye, ami pozitív és negatív attitűdbeli elemeket is tartalmazott a prostituáltakkal szemben, valószínűleg elősegítette a szabadabb véleménykifejtést a csoportban. A csoportban sokszor egyetértettek egymással a résztvevők, de sokszor fogalmaztak meg egyet nem értést is. Feltehetőleg Eszter is könnyebben tudta egy ilyen helyzetben képviselni saját álláspontját. Néhány esetben azért meg lehetett figyelni, hogy enyhén módosította az eredeti szűrőkérdőívben kifejtett véleményét, hogy ne lógjon ki annyira a csoportból.

Több olyan modell is létezik, amely a közös véleményre irányuló nyomást szakaszokban eltérő erősségűnek feltételezi a kicsoportok életében: különböző szakaszokra bontva tárgyalja a csoportfolyamatokat. Az egyik legismertebb modell az alábbi öt szakaszt tartalmazza (Werdy és Langmaid 1997):⁶ 1. *formálás*: ez a befogadás szakasza, itt kell megteremteni azokat a feltételeket, hogy a csoporttagok úgy érezzék, befogadták őket a csoportba; 2. *rohamozás*: ebben a feszültebb szakaszban összecsapnak a résztvevők eltérő céljai, érdekei, a résztvevők próbálják felmérni egymás „erejét”, ekkor szereznek információkat arról, hogy kinek mekkora a szaktudása, ki az, aki domináns személyiségű stb. 3. *szabályozás*: a közös jellemzők, vélemények felfedezése és hangsúlyozása, az elfogadás jellemzi ezt a nyugodtabb, békésebb szakaszt, ekkor alakulnak ki a normák; 4. *teljesítés*: a csoport azt a tevékenységet végzi, amiért létrejött, együttműködve egymással, és ebben a légkörben a modell szerint az egyetértésnek és az egyet nem értésnek is tere van; 5. *búcsúzás*: a csoport befejezése, a tagok a csoport megszüntetése mellett döntenek. A modell szerint az egyes szakaszok egymás után követik egymást, de újra bekövetkezhet visszatérés a rohamozás fázisába, például akkor, ha új téma merül fel. A modell alapján az egyes szakaszokban eltérő jellegű információkat várhatunk: a szabályozás fázisában például nagyobb mértékűek lesznek az egyetértést kifejező tartalmak, míg a teljesítés fázisában elvileg már a véleménykülönbségek is jobban felszínre jutnak, koalíciók kialakulása is inkább ekkor várható. A csoporton elhangzottakat nagyban befolyásolja, hogy miként sikerülnek és milyen hosszúak az egyes szakaszok: megfelelően alakul-e a formálás szakasza, senki nem érzi-e elutasítva magát, milyen hosszú a szabályozás szakasza stb. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy sok tényezőtől is függ, hogy milyen mértékben alakul ki olyan légkör a fókuszcsoportban, hogy a véleménykülönbségek nem tudnak megjelenni.

⁶ Egy másik folyamat modellel például Foulkesé (Fern 2001). Ez több szempontból is hasonlít az itt bemutatott modellre.

Fontos interakciós tényező a résztvevők motiváltsági szintje: mennyire váltak a résztvevők arra, hogy komolyan részt vegyenek a beszélgetésben. Fókuszcsoporthoz esetén érdekes lehet, hogy maga a téma keltette-e fel a résztvevők érdeklődését, esetleg kíváncsiak arra, milyen egy fókuszcsoporthoz, vagy inkább pusztán a díjazás miatt vesznek részt a csoportban. Gondot jelentenek a „professzionális fókuszcsoporthoz-résztvevők”, akiknek nagy a tapasztalatuk a fókuszcsoporthozokkal, és a díjazás miatt vesznek részt a csoportokban (Albrecht et al. 1993).

Jelentős szerepe van annak is, hogy mennyire sikerül bizalomteli, oldott légkört teremteni a csoportban (Albrecht et al. 1993), ahol az egyes résztvevők úgy érezhetik, hogy szabadon elmondhatják az intimebb dolgaikat is, illetve hangot mernek adni olyan véleménynek is, amely esetleg nem felel meg a társadalmi elvárásoknak. Szükséges lehet egyfajta felmelegedési fázis: a fókuszcsoporthozok elején kevesebb intimebb információt szelektálnak ki általában a résztvevők, mint a későbbiekben (Fern 2001). Jelentkezhet a „megtörik a jég”-effektus is: amennyiben egy résztvevő beszámol egy intimebb vagy esetleg a társadalomban bizonyos mértékig elítélt tapasztalatáról, elképzelhető, hogy ezután a többiek is veszik a bátorságot, és mesélnek hasonló élményeikről (Kitzinger 1994, 1995). Pontosan ez történt az egyik, a prostitúció megítélését vizsgáló fókuszcsoporthozban:

Moderátor: – Mi a véleményetek a kuncaftokról, hogy ha már így említettétek?

Eszter: – Biztos az is változó. Aki igényesebb, a jó helyre megy. Szerintem közel azonos helyen állnak, mint a prostituáltak. Legalábbis erkölcsileg.

Sándor: – Szerintem erős a kíváncsiság hatalma. Ez olyan, mint a kábítószer: az ember legalább egyszer kipróbálja, hogy milyen. Ugyanígy kipróbálja a kurvát is. Én elmondok egy történetet, ha név nélkül marad. Én kint jártam Párizsba, és kipróbáltam egyet. Egy szálloda előtt álltak a lányok, és én odamentem és nézegettem őket. És gyönyörű lányok voltak egyébként, ilyen félvér lányok voltak. 26 éves voltam. Gondoltam kipróbálok egyet...

Moderátor: – És a többi férfi próbálta már esetleg?

Flórián: – Szóval ez volt a célja a történetnek.

András: – Nekem ismerőseim vannak Érdén, akik szoktak évente kétszer ilyen mendencés bulit rendezni, van ott egy uszoda, és ismerik ott a biztonsági őrköt, és így be szoktak menni oda. De eleve nem ilyen 10 perces, hanem egész éjszakás. Szoktak ott lenni kurvák.

Moderátor: – És te mennél esetleg?

András: – Valószínű, nem tudom, múltkor úgy volt, hogy megyek, aztán megbetegedtem.

(2001, Budapest, középfokú végzettségűek csoportja)

484 TELEPÜLÉSKUTATÁS – IV. FÓKUSZCSOPORTOS INTERJÚ

Miután Sándor megosztotta a csoporttal, hogy járt már prostituálnál, ezután a csoport egy másik résztvevője, András is beszámolt arról, hogy majdnem részt vett egy összejevetelen, ahol lettek volna prostituáltak.

Befolyásolja az elhangzottakat az is, hogy az interakciók során az egyének a rendelkezésükre álló információkból szelektálnak annak alapján is, hogy mit vélnek érdekesnek beszélgetőpartnereink számára, mit tartanak olyan témának, amit jó együtt megvitatni. Éppen emiatt egy téma dominanciája egy fókuszcsoporthoz beszélgetés során nem feltétlenül jelenti annak a fontosságát. Sim (1998) például egy fókuszcsoporthoz azt tapasztalta, hogy a résztvevők nem beszéltek arról a tényezőről, amit magától értetődőnek tartottak, holott éppen az a terület volt a legfontosabb számukra.

SZEMÉLYES JELLEMZŐK ÉS CSOPORTÖSSZETÉTEL

A csoport résztvevőinek és a moderátornak a személyes jellemzői is olyan tényezők, amelyek kihatással vannak egy csoport menetére (Stewart és Shamdashani 1990; Fern 2001; Farquhar 1999; Chiu és Knight 1999). A személyes jellemzőknél fontos lehet a személyiség, a fizikai tulajdonságok, a kor, a nem, az iskolai végzettség, a vizsgált témára vonatkozó tudásmennyiség, a társas hatalom, a társadalmi státusz, a formális/informális hierarchiában elfoglalt hely, az etnikai hovatartozás és egyéb társadalmi-demográfiai háttértényezők. A személyes jellemzők két szinten is befolyásolhatják az eredményeket: egyrészt befolyásolják az egyént abban, hogy mit mond, másrészt a csoport összetétele kihatással lehet a csoport viselkedésére. Kimutatták például, hogy előfordul: a férfiak másként nyilatkoznak egy csak férfiakból, mint egy vegyesen férfiakból és nőkből álló kiscsoportban (Aries 1976).

Több személyiségmodell is létezik, amelyet alkalmazni szoktak a fókuszcsoporthoz résztvevők személyes tulajdonságaira (Fern 2001; Stewart és Shamdashani 1990). A csoport összeállításánál is figyelembe lehet venni a jelentkezők személyiségét. A beszélgetések menetét nyilván befolyásolni fogja, hogy a résztvevők mennyire gátlásosak, mennyire nyíltak, extrovertáltak, együttérzőek, dominánsak, határozottak, individualisták, konfliktuskeresőek stb. Egyes fókuszcsoporthoz vizsgálatoknál célszerű lehet kiszűrni az inkább problematikus személyiségtípusokat. Ugyanakkor el lehet képzelni olyan kutatási célokat is, ahol nem célszerű az ilyen szűrés (mert például éppen azt akarjuk tanulmányozni, hogy mennyire dominál valaki másokat). A korábban már említett „bizonytalanságos” kutatásnál nem volt lehetőségem a nehéz személyiségek kiszűrésére. Az említett nyugdíjas fókuszcsoporthoz volt egy kirívóan domináns nő: rendkívül nagy

intenzitással panaszkodott a bizonytalanságról, és alig hagyott másokat szóhoz jutni, ha valaki vele nem egyező véleményt hangoztatott, azt rögtön megkritizálta. Látható ugyanakkor, hogy Károly határozott egyéniség volt, aki a támadások keresztútjében is képes kitartani álláspontja mellett. Egy kevésbé határozott ember valószínűleg nem védelmezte volna ilyen kitartóan az álláspontját.

A résztvevők és a moderátor fizikai jellemzői is kihatással vannak az egymás iránti viselkedésre a csoportban. Az olyan fizikai jellemzők, mint a magasság, súly, öltözködés, megjelenés befolyásolják, hogy mások hogyan tekintenek az egyénre és hogyan viselkednek vele (és ez visszahathat az egyén viselkedésére) (Stewart és Shamdashani 1990).

Az egyéneknek az a képessége, hogy mennyire tudnak befolyásolni valakit egy csoport-szituációban, az ún. társas hatalom (Steward és Shamdashani 1990). A társas hatalom alapulhat többek között jutalmazáson, kényszerítésen, legitimitáson és szakértőségen. Stewart és Shamdashani (1990) hangsúlyozza, hogy általában nem maga a hatalommal rendelkezés ténye, hanem a hatalom percepciója a befolyásoló tényező. Általában az alacsonyabb státuszú résztvevők kisebb társas hatalommal rendelkeznek.

Az interakciókat befolyásolja, hogy mennyire homogének, illetve heterogének a csoportok a személyes jellemzők szempontjából. A homogén összetétel általában kellemesebb légkört, erősebb csoportkohéziót teremt, és könnyebben értik meg egymást a résztvevők: hasonlóbb lehet a szókincsük, tudásuk, képességeik stb. Általában ilyenkor inkább merik vállalni a résztvevők egyéni véleményüket (Sim 1998). Ha azonos státuszúakból áll a csoport, akkor nem hallgatnak el egyes résztvevők státuszkülönbségek miatt (azonban ritkán sikerül státusz szempontjából teljesen azonos szintű csoportot összehozni). Heterogén csoportösszetétel esetén a magasabb társas hatalmúak válaszaik nagymértékben befolyásolhatják a többi résztvevőét. Ezt Michell (1999), egy angliai kutató, is tapasztalta a diákok közötti informális hierarchiát vizsgáló kutatásában. A hierarchia működését már ott is nyomon lehetett követni, hogy a hierarchiában alacsonyabban elhelyezkedő diákok alig szólaltak meg a vegyes hierarchiájú diákokat magukban foglaló fókuszcsoporthoz, illetve ha megszólaltak, akkor is csak megerősítették, amit a többiek mondtak. Az alacsony státuszú diákok egyáltalán nem beszéltek a fókuszcsoporthoz arról, hogy milyen gyötrelmeket élnek át a hierarchia következtében: erről csak egyéni interjúkban adtak számot a kutatóknak. Ha kutatási célunk a természetes társas kommunikáció vizsgálata és annak feltérképezése, hogy miként érintkeznek egymással a különböző státuszú diákok, akkor az ilyen vegyes csoport célszerű lehet. Ha azonban azt szeretnénk, hogy az alacsonyabb státuszúak is megszólaljanak, akkor alkalmazhatunk egyéni interjúkat, vagy olyan fókuszcsoporthoz, amelyek csak alacsonyabb státuszúakból állnak. Az előbb említett iskolai kutatás esetén egyéni interjúkat

486 TELEPÜLÉSKUTATÁS – IV. FÓKUSZCSOPORTOS INTERJÚ

alkalmaztak, mert úgy vélte a kutató, hogy megalázó lehetett volna a diákok számára, ha az iskolai ranglétra legalján állókból hoz létre egy fókuszcsoporthoz.

Azok a résztvevők, akit magas iskolai végzettségűnek tekintenek a többiek és nagy szaktudásúnak, szakértői hatalmat gyakorolhatnak a többiek felett. A korábban már említett nyugdíjasokból álló fókuszcsoporthoz a nyugdíjrendszerrel kapcsolatos félelmek tárgyalásakor az egyik résztvevő hosszasan sorolt tényadatokat a nyugdíjrendszerről. Ettől a többi résztvevő kicsit „megszéppent”: úgy érezték, hogy ők sokkal kevésbé értenek a témához, ezért az ő véleményük kevésbé lehet releváns. A résztvevőket úgy választottuk ki, hogy iskolai végzettség tekintetében azonos szinten helyezkedjenek el, de ezen felül nem vizsgáltuk az egyes területekre vonatkozó tudásukat. Mivel a többiek véleményére is kíváncsiak voltunk: ezért moderátorként felhívtuk a figyelmet arra, hogy nem a nyugdíjrendszerrel kapcsolatos tények a téma, hanem a hozzá fűződő érzelmek.

A fókuszcsoporthoz másként zajlanak, ha ismerősökből, és ha ismeretlenekből állnak. Egyrészt ismerősökből álló fókuszcsoporthoz esetén a résztvevők elképzelhető, hogy kevésbé fejtenek ki valamit, mert „félszavakból is értik egymást”. Másrészt befolyásolhatja azt, amit elmondanak, hogy egyes információkat a résztvevők össze tudnak vetni azzal, amit a fókuszcsoporthoz kívül tapasztaltak az illetővel kapcsolatban (Kitzinger 1995). Harmadrészt, míg egy nagyvárosi, ismeretlenekből álló csoportban a csoport után várhatóan a résztvevők nem fognak találkozni egymással soha többet, addig ismerősökből álló csoport esetén a csoporttagok a fókuszcsoporthoz után is várhatóan találkozni fognak, és így a fókuszcsoporthoz túl is jutalmazhatják, illetve szankcionálhatják egymást a csoporton elhangzottak miatt. Ismerősökből álló csoport esetén a résztvevők már olyan korábbi kapcsolati viszonyokat hoznak a csoportba, amikről a kutató nem rendelkezik információval (hacsak nem végzett terepmunkát is), és amely befolyásolhatja, hogy ki mit mond a csoportban. További különbség a kétfajta csoportösszetétel között, hogy ismerősökkel beszélgetni egyfajta „természetesebb” szituációt jelent. Az ismeretség foka is hatással lehet az elhangzottakra. A Green és Hart (1999) kutatópáros például azt tapasztalta, hogy másként beszéltek gyerekek a baleseti kockázatokról, amikor olyan fókuszcsoporthoz kérdezték őket erről, ahol barátaik voltak, és másként olyan csoportban, ahol nem a barátaik, pusztán iskolatársaik voltak. A barátokból álló csoportokban gyakran olyan balesetekkel kapcsolatos történeteket meséltek el a gyerekek, amely baráti csoportosulásuk kollektív emlékezetének a része, a csoport többi tagja is már hallotta a történetet. Ezzel szemben az iskolatársakból álló csoportokban valószínűbb volt, hogy olyan esetről mesélnek, amelyet nem hallott még a csoporttárs, és így az elbeszélés módja is más jellegű volt.

Az, hogy mennyi információval rendelkezik az egyén az adott témáról, a szakértői hatáson túl is befolyásolja a válaszokat. Például néhány éve egy fókusz-

csoporton a számítógépekhez való hozzáállást vizsgáltam. Ebben a csoportban voltak olyanok is, akik értettek a számítógépekhez, és olyanok is, akik nem. A kérdések nem a tudásszintet mérték, hanem az attitűdöket, de egyes résztvevőknek nehéz volt attitűdöt megfogalmazni olyan jelenségekkel kapcsolatban, amiről azt sem tudták előzőleg egyáltalán, hogy létezik (pl. elektronikus aláírás).

A moderátor személyes jellemzői is hatással lehetnek a beszélgetésre (Farquhar 1999; Chiu és Knight 1999; Fern 2001; Stewart és Shamdashani 1990). Ezt jól illusztrálják egy rákszűréssel kapcsolatos fókuszcsoporthoz tartozó tapasztalatai (Chiu és Knight 1999). Egy kutatócsoport leedszi kisebbségi nők körében vizsgálta a rákszűrés tapasztalatokat, az ehhez való hozzáállást. Azt találták, hogy a moderátor és a jelen lévő kutatók etnikai hovatartozása szignifikánsan befolyásolta a résztvevők megnyilvánulásait a faji kérdésekben, melyek óhatatlanul jelentkeztek a téma kapcsán. Voltak, akik csak a fókuszcsoporthoz tartozó után, a hozzájuk hasonló etnikumú kutatóknak árulták el véleményüket a rasszizmusról. A fókuszcsoporthoz tartozó során is úgy tűnt, hogy végig tudatában voltak a résztvevők a fehér kutatók jelenlétének, s erre reagáltak is. Az egyik résztvevő például az alábbiakat mondta:

– „Hát, sajnálom, hogy te Debbie [a kutató] fehér vagy, de azt kell, hogy mondjam... sok emberünk korán hal meg az ötvenes éveiben, a rasszizmus miatt, mert nagyon keményen kellett dolgozniuk bevándorlókként ebben az országban.”
(Chiu és Knight 1999: 107.)

Nemrégiben láttam videofelvételt egy budapesti fókuszcsoporthoz tartozó, amelynek egyik témája a drog volt. A moderátor egy laza stílusú, raszta-hajú, fiatal férfi volt. Valószínűleg más sült volna ki a beszélgetésből, ha egy tekintélyt keltő, idősebb férfi vezet a beszélgetést.

Sokat számít, hogy képes-e a moderátor jó légkört, bizalmat ébreszteni, és rá tudja-e venni a szégyenlősebbeket is, hogy megszólaljanak. A különböző moderátorok eltérhetnek moderátori stílusukban: például abban, hogy milyen mértékű kontrollt alkalmaznak az egyes csoportok során, mennyire bólogatnak, illetve adnak ki hozzászólást támogató hangokat (oh, hmm stb.). A moderátorok egy része professzionális moderátor, míg a fókuszcsoporthoz tartozó másik részét maguk a kutatók szokták moderálni. A professzionális moderátorok profibbak lehetnek a csoportdinamika kezelésében, ugyanakkor maguk a kutatók nyilván jobban értenek a vizsgált kérdéshez. A moderátor társas hatalma jelentkezhet abban, hogy gyakran a moderátorok magas iskolai végzettségűek, és esetleg magasabb státuszúak, mint a csoport résztvevői. Ennek kiküszöbölésére hasznos lehet, ha a moderátor érezteti a résztvevőkkel, hogy ők olyan értékes információk birtokosai, amelyekkel a moderátor nem rendelkezik: hiszen nem ismerheti az ő véleményüket.

KÖRNYEZET

A beszélgetés környezetének fizikai jellemzői is hatással vannak a beszélgetésre. Például ha túl meleg és levegőtlen a terem, akkor a résztvevők hajlamosak lehetnek siettetni a fókuszcsoport befejezését, és könnyebben válnak intoleránsná mások véleményei iránt (Fern 2001). Kintről bejövő zaj zavarhatja a résztvevők koncentrációs képességét. Képek, díszek a falon, feltűnő tárgyak elvonhatják a figyelmet a beszélgetés témájáról (Stewart és Shamdashani 1990). Éppen ezért általában a fókuszcsoportokat viszonylag üres termekben szokták tartani. A helyszín formális/informális volta is befolyásolhatja a kapott adatokat (Green és Hart 1999). Egyik kutatásom során a helyi szervezők a fókuszcsoportot a falu kulturházának dísztermébe szánták. Több hatalmas asztalt elegáns terítővel takartak be, és művirágokat is elhelyeztek rajtuk. Az egész egy ünnepélyes dísztribün benyomását keltette. Ilyen berendezésekkel körülvéve valószínűleg kevésbé tudtak volna a résztvevők feloldódni. Éppen ezért átköltöttem a fókuszcsoportot egy kisebb terembe, egy kisebb asztal köré, amelyen nem volt sem elegáns terítő, sem művirág.

Több kutatás is arra az eredményre jutott, hogy kisebb méretű termek és asztal körüli elhelyezés segítik leginkább a beszélgetéseket (Stewart és Shamdashani 1990). Fontos lehet, hogy mennyire különül el a fókuszcsoport tere más terektől, ahol mások, a fókuszcsoportban részt nem vevő személyek tartózkodnak. Az elkülönülés kérdéséhez kapcsolódik az alábbi példa: egy több teremből álló faluházban tartott fókuszcsoportnál azt tapasztaltam, hogy a terem, ahol a fókuszcsoport zajlott volna, nem volt kellően elszigetelt a faluház többi részétől: a szomszédos teremtől egy üvegajtó választotta el, és az ajtó felett egy ablak nyitva volt, lehetővé téve, hogy azt lehessen gondolni, elképzelhető, hogy a szomszéd szobában is hallatszik, amiről beszélgetünk. Becsukattam az ajtó feletti ablakokat, és megkértem egy szervezőt, hogy ha lehet, érje el, a szomszédos teremben ne tartózkodjon senki. Mindez azért is volt fontos, mert a fókuszcsoport egyik témája a falubeli közösségi élet, a falubeli emberi kapcsolatok megítélése volt. Okkal lehetett feltételezni, hogy a résztvevők kevésbé lesznek őszinték, ha azt gondolják, hogy mások, különösen a faluházban tartózkodó önkormányzati emberek tudomására juthat véleményük.

Több fókuszcsoportos szakkönyv is hangsúlyozza annak figyelembevételét, hogy minden embernek van egy bizonyos térigénye, és negatívan érinti, ha mások a határon belülre kerülnek (Stewart és Shamdashani 1990; Fern 2001). Egy ilyen „határsértés” azzal is járhat, hogy például valaki nem vesz részt a beszélgetésben. A székek egymástól való távolságának meghatározásakor ezért ezt is figyelembe kell venni. Kutatások kimutatták, hogy az egyének közötti társas

viszonyok jellege és különféle társadalmi-demográfiai tényezők befolyásolják az egyének térigényét (Fern 2001).

Befolyásolhatja a koncentrációképességet, az ellazulást, hogy van-e a résztvevők számára rágsálnivaló és innivaló kikészítve. Ez elősegíti azt, hogy ne vonja el valakinek a figyelmét, hogy éhes vagy szomjas, illetve a feloldódást is elősegítheti.

IDŐTÉNYEZŐK

Eredményeinkre hatást gyakorolhat az is, hogy milyen napszakban tartjuk a csoportot. Többször tapasztaltam, hogy a szombat reggeli fókuszcsoporthoz kevesbé fáradtak a résztvevők, és jobban tudnak koncentrálni, mint egy munkanapi esti órában tartott beszélgetésen.

A fókuszcsoporthoz tartásáért hosszúra is tekintettel kell lennünk. Azokra a kérdésekre, amelyekre a hosszú csoportülés végén jut csak idő, várhatóan kevesbé tudnak majd a résztvevők koncentrálni.

TARTALOM

A fókuszcsoporthoz tartalom: a téma, az interjúvázlat/vezérfonal fő szempontjai, a kérdések jellemzői (pl. mennyire tágak), sorrendje, a kérdések stílusa és nyelvezete és a csoportok során alkalmazott speciális technikák mind olyan tényezők, amelyek befolyásolják a csoport menetét.

A téma szempontjából releváns lehet, hogy mennyire személyes, intim dologról van szó, hogy a kérdéssel kapcsolatban vannak-e erőteljes elvárások a társadalomban vagy abban a társadalmi rétegben, amelyből résztvevőink kikerülnek, arra vonatkozólag, hogy mi a „helyes” válasz.

Strukturáltabb fókuszcsoporthoz esetén sok információt kaphat a kutató szorosán az eredeti kutatási elképzeléseihez kapcsolódóan, viszont kimaradhatnak fontos információk, amelyek hozzátartoznak a témához, de a kutató nem gondolt rá, és így nem tett fel rá vonatkozó, konkrét kérdést. Nyitottabb kérdés esetén meg lehet tudni, hogy az emberek maguk hogyan gondolkodnak egy adott témáról, mi az, amit ők fontosnak tartanak. Ezt azonban nehéz hatékonyság szempontjából betájolni, és nehezebb lehet az egyes csoportok eredményét is összehasonlítani⁷ (Morgan és Krueger 1998).

⁷ Éppen ezért a legtöbb fókuszcsoporthoz az ún. tölcser-technikát alkalmazzák: a legnyitottabb, legtágabb kérdéseket a fókuszcsoporthoz elején teszik fel, és azután egyre inkább szűkül a kérdések fókusza (Morgan és Krueger 1998).

490 TELEPÜLÉSKUTATÁS – IV. FÓKUSZCSOPORTOS INTERJÚ

A fókuszcsoportok során a kutatók alkalmazhatnak technikákat, amelyek befolyásolják a szabad véleménynyilvánítást. Egyrészt a moderátor a csoport elején felhívhatja külön a figyelmet arra, hogy mindenkinek a valódi véleményére vagyunk kíváncsiak, és megkérhetjük a csoporttagokat az ellentétes vélemények eltűrésére. Másrészt, van, amikor a résztvevőkkel a fókuszcsoport előtt kérdőívet töltenek ki, amelyben leírhatják véleményüket a témáról. Miután írásban már elköteleződtek egy adott nézet mellett, inkább várható, hogy kitartanak eredeti álláspontjuk mellett.

Különbéle technikákkal befolyást gyakorolhatunk arra, hogy a társadalmilag kevésbé elfogadottnak tartott vélemények is meg tudjanak jelenni a fókuszcsoportban. Megtehetjük, hogy leíratjuk a résztvevőkkel véleményüket, majd (név nélkül) felolvassuk a leírt véleményeket, így elérvén azt, hogy a csoport tagjai esetleg szembesülhessenek a ténnyel, hogy többen is, sőt akár a többségük is egy társadalmilag nem helyesnek tartott nézetet vall. Egyik ismerősöm egyszer azt tervezte, hogy egy vállalati napon újonnan a vállalathoz került menedzserek körében fókuszcsoportot tart a cigányokkal szembeni előítéletek témakörében. Mivel különösen diplomások körében erős lehet az az elvárás, hogy toleránsnak tüntessék fel magukat, kétséges, hogy az előítéletes résztvevők mennyire merték volna nyíltan vállalni a saját véleményüket. Mivel szinte ez lett volna az első alkalom, amikor elbeszélgetnek egymással, úgy érezhették volna, hogy nagyon óvatosnak kell lenni mindazzal, amit mondanak, ráadásul nem is ismerhetik előzetesen a többiek nézeteit. Azt tanácsoltam a kutatónak, hogy írassa le előzetesen mindenkivel a véleményét, úgy, hogy ne láthassák mit ír a másik, és tisztázza velük, nem lesz beazonosítva, hogy ki mit írt. Várhatóan írásban valamelyest szabadabban ki merik fejteni előítéletes álláspontjukat is. Ezután szedje be, majd név nélkül olvassa fel a leírtakat. Ezáltal, ha van előítéletes vélemény, azt látni fogják a résztvevők.

Projekciós kérdések alkalmazása is elősegíti a társadalmilag kevésbé elfogadott vélemények felszínre jutását. Ezek csökkentik az adott téma komolyságát, és segítségükkel másfajta gondolkodásmódokba is betekintést nyerhetünk, megkönnyíthetik a válaszok felszínre jutását olyan esetekben, amikor a résztvevők úgy érzik, válaszaik nem helyesek (Krueger és Morgan 1998). Projekciós kérdések közé tartoznak az analógiára vagy megszemélyesítésre vonatkozó kérdések, illetve a képzelet felhasználását igénylő kérdések. Például a moderátor megkérdezi, hogy ha a vizsgált vállalat egy szék lenne, milyen szék lenne, és milyen érzés lenne ráülni.

A moderátorok különféle technikákat használhatnak annak érdekében is, hogy a domináns résztvevők kevésbé nyomják el a csoport félénkebb, szótlanabb tagjait. Egy, a fogyatékos személyek munkavállalási tapasztalatait vizsgáló

fókuszcsoport⁸ során több domináns személyiségű résztvevő is akadt. Ők meglehetősen agresszív módon próbálták uralni a beszélgetést, és másokat kevésbé hagytak volna szóhoz jutni. Itt közbeléptünk, és felhívtuk a figyelmet arra: fontos, hogy mindenkit hagyjanak megszólalni. Több esetben is külön rákérdeztünk a kevésbé domináns résztvevők véleményére. Előfordult, hogy amikor a domináns személyek rövid szünetet tartottak elbeszélésükben, hogy levegőt vegyenek, ekkor gyorsan feltettem egy kérdést egy másik résztvevőnek. Egy másik fókuszcsoportunkban az egyik résztvevő olyan nagy mértékben nem hagyta szóhoz jutni a többieket, hogy felmerült az is, hogy esetleg el kell küldeni a csoportból. Végül a fókuszcsoport két része között megkértük, hogy a többieket is hagyja beszélni, és megígértük neki, hogy majd készítünk vele külön interjút, amikor is részletesen elmondhatja a véleményét. Így sikerült elérni, hogy a fókuszcsoport második részében már nem jelentett problémát.

A MEGFIGYELÉS TÉNYE

Ismert dolog a társadalomtudományokban, hogy önmagában a kutatás alanyaira irányuló fokozott figyelem is befolyásolhatja a megfigyelt egyének viselkedését (Perrow 1997). Így azt várhatjuk, hogy a fókuszcsoporton közölt információkra hatással lehet az is, a résztvevők hogyan viszonyulnak ahhoz, hogy egy kutatás elemzi majd, amit mondanak, hogy videofelvétel készül róluk, hogy akár a helyszínen többen megfigyelik őket a csoport alatt (bár esetleg csak egy másik teremben, egy áltükör mögül), illetve hogy kit gondolnak a kutatás megbízójának.

Egy Szerencs környéki faluban tartott, romákból álló fókuszcsoporton, ahol a bizonytalanságérzet volt a téma, nagy szerencsémre azt a bemelegítő kérdést tettem fel, hogy „Mire gondolt idefele jövet?” Kiderült, hogy többen úgy vélték, valamilyen politikai párt áll a felmérés mögött, illetve hogy az, amit mondanak, eljuthat politikusok fülébe.

Moderátor: – Hát talán kezdhethetnénk is azzal, egy ilyen nyitó körrel, hogy mindenki elmondja a keresztnévét, bár gondolom, ismerik egymást, és hogy mire gondolt idefele jövet... László?

László: – Én azt szeretném kérdezni, hogy ez, most ez a kutatás célja, ez most valami pártot képvisel, ha jól tudom?

Moderátor: – Igen, ez fontos. Nem, ez teljesen független, semmilyen párthoz nem kapcsolódik, és politikához sem kapcsolódik, és nem is fogják politikusok ezt felhasználni. Tehát ez kizárólag tudományos célú.

⁸ Erről a fókuszcsoportos vizsgálatról bővebben lásd: Keszi és Vicsek 2002.

492 TELEPÜLÉSKUTATÁS – IV. FÓKUSZCSOPORTOS INTERJÚ

(...)

Jenő: – Idejövet, akkor gondolkodtam azon, hogy most jelen leszek, minden, és igazából azon gondolkodtam, hogy lesz-e ennek értelme. Valahol, valamikor. Most tudom, hogy felmérnek kutatásokkal, hogy most hogyan élnek Magyarországon, főleg a cigányság. Most ez javítja valamit a helyzetünket a jövőben, vagy marad?

(...)

Jenő: – Így politikusok fogják ezeket látni?

Moderátor: – Nem.

Jenő: – Mert arra gondoltam, hogy ha a felmérés megtörténik, lesz egy statisztikai adat, most ezt valahová csak le kell adni, mert valaki, egy cég finanszírozza ezt a kutatást.

(2001, Szerencs környéki kis faluban roma fókuszcsoporthoz)

Mindez többek között azért lehet lényeges, mert a csoporttagok egy része a fókuszcsoporthoz későbbi részében kifejtette, hogy úgy vélik, életük teljesen a politikusok hatalmától függ:

Erzsébet: – Ha megnézem, ezen [a jövőn] mi nem is tudunk változtatni, kisemberek, ezen nem tud más változtatni, csak a kormány. Nem? (...) Te csak vagy, te csak vagy, itten a döntéseket a nagy emberek hozzák a kis emberekről, hát attól függünk... Jön a választás, igaz? Hát itt azon múlik minden. Hogy az, a szociálpolitikai kedvezmények, meg mit tudom én, hogy az, a családdügi minisztérium, hogy mit fog ott, hátrányosabb, vagy még attól is szegényebb réteggel csinálni, mert ez nem rajtunk múlik. Hogy mit fog hozni a miniszter...

(2001, Szerencs környéki kis faluban roma fókuszcsoporthoz)

Nyilván ha a résztvevők úgy hiszik, hogy amit mondanak, azt politikusok látni fogják, akkor gondolhatják azt, hogy amit a fókuszcsoporthoz mondanak, az tulajdonképpen egy „üzenet” a politikusok felé, és ez befolyásolhatja azt, milyen információkat közölnek.

A befolyásoló tényezők bevonása az elemzésbe

A fókuszcsoporthoz kapcsolatos szakirodalmat olvasva rögtön szembetűnik, hogy mennyivel több és részletesebb leírása található annak, hogy miként tervezzük meg egy fókuszcsoporthoz kutatást, hogyan válasszuk ki a résztvevőket, a moderátort, stb., és kevesebb szó esik arról, hogy miként elemezzük a fókuszcsoporthozkat. Úgy tűnik, hogy a fókuszcsoporthoz-módszertan legkevésbé kifejlesztett része a fókuszcsoporthoz elemzésének kérdésköre.

Az elemzéssel kapcsolatban két fő irányzat különíthető el. Az egyik irányzat képviselői az elemzéskor nem veszik tekintetbe a fókuszcsoporthoz szituációját.

A másik, új irányzat pedig a befolyásoló tényezők egy részének figyelembevétele mellett érvel. Amellett kardoskodnak, hogy fontos figyelembe venni és elemezni az interakciókat, a csoportdinamikát és a csoportszituációt, és azt, hogy a résztvevőkre külső és belső nyomás nehezedik a konformitás irányába (Kitzinger 1994; Kid és Parshall 2000; Sim 1998). Az újabb irányzat egyik megfogalmazója azt írja egyik cikkében, hogy bár átnézett több száz fókuszcsoport-elemzést tartalmazó cikket, egyikben sem fordult elő, hogy elemezték volna a csoportszituációt, a résztvevők közötti interakciókat (Kitzinger 1994). Az új irányzat képviselői többnyire maguk sem jutottak még el odáig, hogy olyan fókuszcsoport-elemzéseket végezzenek, ahol a csoportszituációt is figyelembe veszik. Egyelőre gyakran megmaradtak pusztán a csoportdinamika, a csoportszituáció figyelembevételének hangoztatása mellett, anélkül hogy kidolgozták volna részletesen ennek a módszerét, illetve alkalmazták volna elemzéseik során. Ráadásul, ők többnyire pusztán azt hangsúlyozzák, hogy figyelembe kell venni, hogy a fókuszcsoport egy csoportos helyzet, de nem foglalkoznak olyan egyéb tényezőkkel, amelyek szintén befolyásolják a fókuszcsoporton elhangzottakat, mint például a környezet hatása stb.

A csoporthatások figyelembevétele mellett érvelő Sim (1998) felhívja arra a figyelmet, hogy a konszenzus és egyet nem értés elemzése tekintetében létezik egyfajta aszimmetria. Míg ha különböző, eltérő, egymással ütköző vélemények jelennek meg a csoportban, akkor feltételezhető, hogy ez a divergencia a véleményekben az egyéni nézetek terén is megvan, addig az eltérő vélemények hiánya egy fókuszcsoportban nem szükségképpen az egyéni nézőpontok konszenzusát tükrözi, hanem a nyilvános konformitás irányába mutató erős csoportnormákat is jelentheti. Éppen ezért korlátozottabban lehet következtetéseket levonni, amikor konszenzus jelenik meg a csoportokban. Ilyenkor fontos megvizsgálni, hogy mennyiben okozhatta az eredményeket a konformitás, az elnyomás vagy konfliktuskerülés (Kidd és Parshall 2000). Bizonyos módszerekkel lehet javítani a következtetések erején: például, ha a fókuszcsoport előtt kérdőívet töltetünk ki a résztvevőkkel, akkor azt összevethetjük azzal, amit a fókuszcsoport során mondanak. Ez segíthet minket annak eldöntésében, hogy a konszenzus valódi vagy csoportnyomás hatására jött létre.⁹

A „bizonytalanságérzet” témájú fókuszcsoportos vizsgálat eredményeinek elemzésekor is összevettem a szűrőkérdőívet és a fókuszcsoportokon elhangzottakat. Azt találtam, hogy az emberek kérdőívben leírt egyéni véleményei álta-

⁹ Bonyolítja a helyzetet, hogyha eltérést tapasztalunk a szűrőkérdőívben leírtak és a fókuszcsoporton elmondottak között, akkor ez amiatt is létrejöhetett, mert a résztvevők megváltoztatták valódi véleményüket a vita hatására. A véleménymódosulás lehet csak átmeneti, de akár tartós is. Ugyanakkor bizonyos témák esetén kevésbé várható a belső vélemény megváltoztatása, mint egyes más kérdéskörök esetén.

494 TELEPÜLÉSKUTATÁS – IV. FÓKUSZCSOPORTOS INTERJÚ

lában megjelentek a fókuszcsoportok során, még akkor is, ha ez az álláspont szemben állt a többségi nézőponttal. Ugyanakkor többször volt rá példa, hogy miután kiderült, hogy egy nézőpont kisebbségben van, ezután már a kisebbségben lévők kevesebbet beszéltek róla. Előfordult olyan eset is, hogy emiatt valaki valamelyest el is csendesült a fókuszcsoport során, és rákérdezésre is csak nehezen szólalt meg újra. Egyes esetekben a kisebbségi véleményt a többséggel szemben inkább kompatibilis vagy finomított formában fogalmazták meg a kisebbségi vélemény pártján állók, illetve véleményüknek azokat az elemeit hangsúlyozták inkább, amelyek egyeztek a csoport többi résztvevőjével. Az erősebb személyiséggel rendelkezők azonban gyakran kiálltak a nézetük mellett, és volt, hogy részletesen beszéltek róla azután is, hogy nyilvánvalóvá vált, a csoport nagy része másként látja. Ez olykor kisebb konfliktusokhoz is vezetett. Mindezek alapján a kutatás során azt a következtetést vontuk le, hogy úgy tűnik, a nyilvános konformitás irányába mutató nyomás általában nem olyan nagy a „bizonytalanság” téma kapcsán, hogy a kisebbségi vélemények ne merjenek egyáltalán megjelenni.

Az előző részben kitértünk arra is, hogy a csoportszituáció egyéb módokon is befolyásolhatja az elhangzottakat: például egyes témákat túl intimnek érezhetnek az emberek ahhoz, hogy másokkal megbeszéljék, illetve a résztvevők olyan dolgokról beszélnek, amelyről úgy vélik, mások számára is érdekes lehet megvitatni. Éppen ezért amennyiben azt találjuk, hogy egy tényező dominálja a beszélgetéseket, célszerű lehet azt is bevonni az elemzésbe, hogy kiderüljön, e mögött az áll-e, hogy ténylegesen az a legfontosabb tényező a résztvevők számára, vagy pedig elképzelhető, hogy pusztán a fenti mechanizmusok miatt vált hangsúlyossá egy téma. A bizonytalanságérzetes kutatásnál például azt találtam, hogy a fókuszcsoportok többségében az anyagi és a munkához kapcsolódó bizonytalanságról beszéltek a legtöbbit a résztvevők. Ugyanakkor azt találtam, hogy nemcsak a legtöbbit beszéltek róla, hanem ők maguk is ezt értékelték a legfontosabb bizonytalansági tényezőnek. Lehetséges lett volna az is, hogy egy csoport előtt nem akartak az emberek olyan témákkal előhozni, amelyet az anyagi és a munkabiztonság témakörénél személyesebbnek tartanak. Másfelől, az is elképzelhető lett volna, hogy úgy érezték, olyan dolgokról kell beszélniük, amelyhez mások kapcsolódni tudnak és akarnak, és úgy gondolták, hogy az anyagiak és a munka ilyen közös érdeklődési terület lehet. Ugyanakkor voltak arra utaló jelek a fókuszcsoportokban, hogy az anyagiak és a munka miatti biztonságihiány nemcsak a csoportkontextusból kifolyólag jelentkezett hangsúlyosan. Egyfelől, a résztvevők gyakran beszéltek személyes témákról, mint például válás, nehézségek a házasságban stb. Másfelől, a csoport előtt egyénileg kitöltött kérdőívekben is az anyagi és munkahelyzet jelentkezik domináns bizonytalansági faktorként.

Úgy véljük, hogy az interakciós tényezőkön túl a többi korábban bemutatott befolyásoló tényező figyelembevételére is hasznos lehet egy elemzés készítése során. Több, fókuszcsoporthoz foglalkozó könyv kitér a fókuszcsoporthoz kimenetelére hatással levő tényezőkre, ezekről azonban nem beszélnek az elemzéssel foglalkozó fejezetben (Stewart és Shamdasani 1990; Fern 2001). Ezek a könyvek azt hangsúlyozzák, hogy a fókuszcsoporthoz megszervezésénél figyelni kell ezekre a tényezőkre, mivel ha más alapjellemzőkkel rendelkező csoportot hozunk létre, más lesz az eredményünk is. Számunkra azonban logikusnak tűnik, hogy ha elismerjük, hogy ezek a faktorok kihatással vannak a fókuszcsoporthoz kimenetelére, akkor azt az elemzésben is érvényesítjük. Ha figyelembe vesszük, hogy adataink nem függetlenek a konkrét szituációtól, hanem beleágyazódnak, következtetéseink gazdagabbak és tanulságosabbak lehetnek.

Több módon is végre lehet hajtani a befolyásoló tényező beemelését az elemzésbe: megoldható úgy is, hogy a szituációelemzés nem különül el a tematikus elemzéstől, de végrehajtható úgy is, hogy az elemzés külön részben foglalkozik a fókuszcsoporthoz befolyásoló tényezőivel, és külön részben a csoporton elhangzottak tematikus elemzésével.

Összegzés és következtetések

Jelen írásban bemutattunk a fókuszcsoporthoz kimenetelére hatást gyakoroló tényezőket. A fókuszcsoporthoz elhangzottakat befolyásolják többek között az interakciós tényezők, a személyes jellemzők, a környezet, az időtényezők, a tartalom és a megfigyelés ténye. Majd pedig amellet érveltünk, hogy ezeket a tényezőket célszerű figyelembe venni, amikor fókuszcsoporthoz elemzést végzünk.

Fontos érv a fókuszcsoporthoz módszere mellett, hogy a hétköznapi életünk során sem izoláltan élünk, hanem különféle társas hálózatok tagjai vagyunk (Kitzinger 1994). Gyakran vitatjuk meg másokkal véleményünket, beszélgetünk másokkal különféle témákról. A fókuszcsoporthoz beszélgetéseknél tapasztalható csoportdinamikai hatásoknak ekkor is ki vagyunk téve. Éppen ezért a fókuszcsoporthoz módszere különösen hasznos lehet akkor, amikor csoportnormákat, csoportfolyamatokat szeretnénk vizsgálni.

Nem igaz az a fókuszcsoporthoz szemben felhozott vád, hogy az egyéni interjú vagy a kérdőív szükségképpen jobban tükrözi az egyéni véleményeket, mint a fókuszcsoporthoz. Elképzelhető akár, hogy valaki azáltal, hogy elmond egy dolgot a csoportban, megtöri a jeget, és ennek hatására mások is elmesélik élményeiket, amit más szituációban nem vállaltak volna fel (Kitzinger 1994). Az egyéni mélyinterjú vagy a kérdőív-szituáció sem egy semleges szituáció, amely

496 TELEPÜLÉSKUTATÁS – IV. FÓKUSZCSOPORTOS INTERJÚ

mindig híven tükrözné az egyéni véleményeket. Egy angliai kutatás vezetői például azt a meglepő eredményt kapták, hogy abban a régióban, ahol nagyobb volt a környezetszennyezés, a kérdőívre választ adók kevésbé tartották fontos problémának ezt megemlíteni, mint a többi régióbeliek. Fókuszcsoporthoz alkalmazása révén derült ki, hogy a kérdőívben azért bagatellizálták el a kérdezettek a problémát, mert már nagyon elégük volt abból, hogy a környezetszennyezéssel kapcsolatban mindenki őket kutatja, és mindenki őket akarja sajnálni a helyzetük miatt. Ezért a kérdőívben feltüntetett álláspontjuk tulajdonképpen egyfajta tiltakozást fejezett ki azzal szemben, hogy rajtuk szánakozzanak (Waterton és Wynne 1999).

Mint a fenti példa is illusztrálja, valójában nemcsak a fókuszcsoporthoz vizsgálatoknál, hanem más módszerek alkalmazása esetén is oda kellene figyelni a konkrét szituáció jellemzőire, különféle befolyásoló tényezőkre, amelyek kihatással vannak a végeredményre, és figyelembe kellene venni ezeket az elemzésnél.

IRODALOM

- ALBRECHT, TERRANCE L. et al. (1993): Understanding Communication Processes in Focus Groups. In: David L. Morgan (szerk.) (1993): *Successful Focus Groups. Advancing the State of the Art*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage, 51–64.
- ARIES, E. (1976): Interaction patterns and themes of male, female, and mixed groups. *Small Group Behavior*, 7, 7–17.
- CAREY, MARTHA ANN (1994): Capturing the group effect in focus groups: A special concern in analysis. *Qualitative Health Research*, Vol. 4. Issue 1. Február, 123–128.
- CHIU, LAI-FONG ÉS DEBORAH KNIGHT (1999): How useful are focus groups for obtaining the views of minority groups? In: Rosaline S. Barbour és Jenny Kitzinger (szerk.): *Developing Focus Group Research*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage, 99–112.
- GREEN, JUDITH ÉS LAURA HART (1999): The impact of context on data. In: Rosaline S. Barbour és Jenny Kitzinger (szerk.): *Developing Focus Group Research*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage, 21–23.
- FARQUHAR, CLARE (1999): Are focus groups suitable for 'sensitive' topics? In: Rosaline S. Barbour – Jenny Kitzinger (szerk.): *Developing Focus Group Research*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage, 47–63.

- FERN, EDWARD F. (2001): *Advanced Focus Group Research*. Thousand Oaks/London/New Delphi: Sage.
- HEWSTONE, MILES ET AL. (1995): *Szociálpszichológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- KESZI ROLAND ÉS VICSEK LILLA (2002): Fókuszcsoport elemzés. In: Komáromi Róbert (szerk.) Kutatási zárótanulmány. A fogyatékos és megváltozott munkavállalók foglalkoztatásáról a TOP 200 adatbázis alapján. Budapest: Kézirat, 131–186.
- KIDD, PAMELA S. ÉS PARSHALL, MARK B. (2000): Getting the Focus and the Group: Enhancing Analytical Rigor in Focus Group Research. *Qualitative Health Research*, Vol. 10. Issue 2. May, 293–309.
- KITZINGER, JENNY (1994): The methodology of Focus Groups: the importance of interaction between research participants. *Sociology of Health and Illness*, Vol. 16., 1, 103–121.
- KITZINGER, JENNY (1995): Introducing Focus Groups. *BMJ (British Medical Journal)*, Vol. 311, Issue 7000, 299–303.
- KRUEGER, RICHARD A. (1988): *Focus groups: A practical guide for applied research*. Newbury Park, CA: Sage.
- MICHELL, LYNN (1999): Combining focus groups and interviews: telling how it is, telling how it feels. In: Rosaline S. Barbour és Jenny Kitzinger (szerk.): *Developing Focus Group Research*. Thousand Oaks/London/New Delphi: Sage, 36–46.
- MORGAN, DAVID L. (1993): *Successful Focus Groups. Advancing the State of the Art*. Thousand Oaks/London/New Delphi: Sage.
- MORGAN, DAVID L. ÉS KRUEGER, RICHARD A. (1998): *The Focus Group Kit*. Thousand Oaks/London/New Delphi: Sage.
- PERROW, CHARLES (1997): *Szervezetszociológia*. Budapest: Osiris.
- SIM, JULIUS (1998): Collecting and Analysing Qualitative Data: Issues Raised by the Focus Group. *Journal of Advanced Nursing*, Vol. 28, Issue 2, August, 345–353.
- STEWART, DAVID W. ÉS SHAMDASANI, PREM N. (1990): *Focus Groups: Theory and Practice*. Thousand Oaks/London/New Delphi: Sage.
- VICSEK LILLA (2001): A környei fókuszcsoport eredményei. In: Füleki Dániel (szerk.): *Információs Technológia és Szolgáltató Közigazgatás I. kötet. Tapasztalatok*. Budapest: BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, 55–62.
- VICSEK LILLA (2003): Beszélgetés a prostitúcióról: két fókuszcsoport tanulságai. *Médiakutató*, 3.
- VICSEK LILLA (2004): Bizonytalanságérzet a mai Magyarországon – Egy fókuszcsoportos vizsgálat eredményei. *Társadalomkutatás*, 22: (2–3), 279–313.

498 TELEPÜLÉSKUTATÁS – IV. FÓKUSZCSONPORTOS INTERJÚ

WATERTON, CLAIRE ÉS WYNNE, BRIAN (1999): Can focus groups access community views? In: Rosaline S. Barbour – Jenny Kitzinger (szerk.) *Developing Focus Group Research*. Thousand Oaks/London/New Delphi: Sage, 127–143.

WERDY, GORDON ÉS LANGMAID, ROY (1997): *Kvalitatív Piackutatás*. Budapest: HVG Rt.

